

В. К. Козюба

(Київ)

ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ САДИБИ ПІВДЕННОЇ РУСІ: КОРОТКІ ПІДСУМКИ ТА НОВІ ЗАВДАННЯ

Стаття присвячена короткому огляду питань, пов'язаних із темою вивчення двору як елемента дійсності доби середньовіччя.

Ключові слова: житло, двір, домогосподарство, садиба, Південна Русь.

Житло, родина, домогосподарство, двір у писемних джерелах XI—XIII ст. часто виступають як синоніми, що позначають головну мікроструктуру, клітинку соціально-економічного організму давньоруської держави. Домогосподарство — основна одиниця оподаткування. В рамках родини-домогосподарства здійснювались найбільш важливі функції розвитку суспільства — від продовження роду до виробництва і споживання товарів (Даркевич 1998, с. 99).

Це багатовекторне наповнення змісту поняття «середньовічний двір» зумовило різноманітність джерельної бази до його вивчення. Серед наукових дисциплін з дослідження цієї проблематики чільне місце займають археологія та історія, але й інші напрямки — етнографія, історичні лексикологія і демографія, давнє право — також важливі для отримання більш повного, об'єктивного, комплексного знання. Важливо, що міждисциплінарна розробка проблеми надає можливість не тільки збільшити загальний обсяг інформації, перевірити і підтвердити проміжні спостереження і висновки, але й зробити обґрунтовані реконструкції головних елементів та сутності розглядуваного явища.

Археологічні дослідження допомагають у вивченні двору як елемента матеріальної культури відповідної епохи. Зокрема, завдяки розкопкам отримано представницький матеріал щодо житла, господарських об'єктів, ого-

рож та інших складових двору, їх конструкцій і планіграфії, а при залученні ще й етнографічних свідчень традиційної народної дерев'яної архітектури вдалося здійснити графічні реконструкції десятків конкретних садіб давньоруського часу. Крім того, тільки за допомогою археології можна з'ясувати питання топографії і площі середньовічного двору, за характером об'єктів і знахідок з'ясувати майновий стан і вид господарської (виробничої) діяльності його мешканців, тобто, дати соціально-економічну характеристику конкретного домогосподарства. Також важливим є вивчення розташування дворів відносно один одного, що у містах створювали квартали як складові градоутворюючі елементи забудови. У селах забудова була рядовою чи безсистемною, що обумовлювалось природними і суспільними чинниками (Готун 2003, с. 182—183).

Ефективне археологічне вивчення двору як комплексу можливе тільки при проведенні розкопок широкими площами. Вивчення дворів пересічного населення, як однієї з складових життя середньовіччя, на теренах Південної Русі отримало надійну археологічну базу тільки, починаючи з 70-х рр. XX ст. До того часу уявлення про двір, як неодмінний елемент житлової забудови, спиралось на результати археологічного вивчення пам'яток, розкопаних широкою площею на інших землях Давньої Русі, на етнографічних матеріалах та на свідченнях писемних (в першу чергу, літописних) джерел.

Потужним поштовхом для вивчення жител і садибної забудови Південної Русі стало відкриття зрубних будівель на Києво-Подолі (Червона площа, вул. Хорива, Житній ринок), яке дало нову і якісну інформацію по цій темі (П.П. Толочко, К.М. Гупало, В.О. Харламов,

М.А. Сагайдак). Знахідка десятків житлових і господарських зрубів, багатьох десятків метрів дерев'яних парканів садиб підтвердила спорідненість міської дерев'яної цивільної архітектури Києва та міських центрів інших князівств, функціонування дворів як головних елементів забудови столиці давньоруської держави (Толочко 1980, с. 84—85). На основі цих матеріалів В.О. Харламовим, П.П. Толочком, М.А. Сагайдаком були запропоновані графічні реконструкції окремих подільських садиб Х—ХІІ ст. Добре збережені дерев'яні елементи наземної житлової та господарської забудови, огорож садиб та настил вулиці зафіксовані у літописному Звенигороді Галицькому (Могитич 1995), що дають можливість визначити довжину (ширину) садиби вздовж вулиці, розташування споруд на подвір'ї відносно червоної лінії тощо.

Показник площі міської садиби, за матеріалами Новгород та Києва, коливається у межах від 300—400 до 1200 і більше квадратних метрів, у середньому становив, як вважають, близько 400 м².

Дослідження широкою площею давньоруських сільських поселень Середнього Подніпров'я (Ліскове, Рів-ІІ, Григорівка (ур. Чернече та Ревутове) дозволило виявити сліди огорож як складової садибної забудови, з'ясувати систему розташування жител та об'єктів господарського і виробничого призначення в межах конкретних пам'яток (Готун 2003, с. 183—187; Петрашенко 2005, с. 29—44). Було встановлено, що планова структура сільських садиб майже не відрізняється від міських — житло і різноманітні об'єкти утворюють контур двору із забудованим чи слабонасиченим об'єктами центром. Вогнебезпечні виробництва виносились на незабудовані ділянки (О.В. Шекун). Площа сільських садиб (400—900 м²) дещо більша за міську, що має об'єктивні підстави.

Житло та будівлі як елементи садиби.

Ключове положення в садибі займало житло, довкола якого на раціональній основі організувався простір двору. Тому вивчення характеру житла давньоруського часу, його конструкції і внутрішнього планування, реконструкція його зовнішнього вигляду безпосередньо пов'язані із з'ясуванням топографії садиби, розділенням останньої на житлову і господарську зони. Крім того, при поганій збереженості залишків садибних огорож (особливо на сільських поселеннях, де огорожі могли бути легкого типу) житла можуть «підказати» як загальну кількість дворів-садиб на пам'ятці, так і допомогти визначити особливості і закономірності планіграфії як окремих ділянок, так і всієї площі. В останні роки з'явилися праці, присвячені аналізу жител як Києва, так і лісостепової смуги Південно-Східної Русі (Сагайдак 2006; 2008; Енукова 2007).

Як показали розкопки у Києві та Новгороді, в пересічних міських садибах житло, здебільшого, розташовувалось у дальньому куті двору

(Гупало 1981, с. 116—117, рис. 39, 40; Харламов 1981, с. 128, рис. 46, с. 134, рис. 51; Куза 1985, с. 64, 128, табл. 27). Вздовж протилежної сторони двору знаходились будівлі господарського призначення. Житло однією, а частіше і двома сторонами, впритул підходило до огорожі, так що до двору виходила фасадна і одна з бокових стінок. Саме тут розміщувався вхід до житла і більшість вікон споруди, призначення яких не обмежувалось функціями освітлення і димовідводу, а слугувало й меті контролю за подвір'ям та власністю (Козюба 1998, с. 36—38).

Будівлі та об'єкти ремісничого, промислового, господарського і побутового призначення виявлені як на міських, так і сільських поселеннях. У випадках, коли збереглися дерев'яні частини наземних зрубних чи стовпових споруд, з'ясування призначення цих об'єктів полегшується як особливостями їх архітектурно-конструктивних елементів (висота дверних прорізів, наявність настилів-пантусів), так і змістом знахідок та характером стратиграфічних нашарувань всередині споруд (органічні відходи виробництва, присутність гною тощо). Наприклад, в садибі В, що датується першою половиною Х ст. (Житній ринок), стовпова споруда 12А розміром 4,2 × 3 м, з товстим шаром гною під дошками підлоги була інтерпретована як хлів, а зруб 7 цієї ж садиби В, але вже кінця Х ст., був на підкліті, де нижня частина використовувалась як саж (хлів для свиней), а верхня слугувала холодною кліттю для зберігання зерна та продуктів. На третьому етапі існування цієї садиби (рубіж Х—ХІ ст.) у її дворі стояли однотипні, майже квадратні (2,4 × 2,2 м) стовпові споруди з дощатими стінами, які використовувались як саж (будівля 3Б) та комора для зберігання продуктів (Харламов 1981, с. 124, 130, 133). В сусідній садибі А одну з будівель (3А) за наявністю перегною визначено як стайню (Харламов 1981, с. 138).

Значно важче вивчити планіграфію дворів на сухих ґрунтах, де не зберігається органіка. Наземні споруди в цих умовах, у кращому випадку, можна прослідкувати лише за концентрацією знахідок, а в переважній більшості випадків і це неможливо. Залишається лише фіксувати заглиблені елементи споруд, реконструкція яких здійснюється за аналогією з етнографічними об'єктами (Готун 2003, с. 170—180).

Серед найважливіших завдань на майбутнє — вивчення випадків наявності кількох жител в межах одного двору. Маються на увазі не великі за площею боярські садиби, а двори пересічних міських мешканців і сільські садиби. Є приклади, коли дослідники на розкопаних ділянках відзначають 2, 3 і навіть 4 житла, які входили до одного домогосподарства (Петрашенко 2005, с. 42). Постає питання, наскільки реальною є ця ситуація? Можливі випадки, коли об'єднані авторами розкопок в одну садибу житла насправді відносяться до сусідніх садиб (у Києві на Подолі зафіксовано кілька випадків розташування

житлових зрубів сусідніх садиб майже впритул один до одного, розділених лише парканом), особливо якщо немає чітких слідів огорож останніх. Ще більш вірогідною є проблема синхронності комплексів. Ми не знаємо, який, в середньому, був термін функціонування пересічного житла стовпової чи зрубною конструкції. На час його функціонування впливали як об'єктивні чинники (кількість опадів, перепади температур, буревії, вологість ґрунту і повітря, повені, пожежі від блискавок), так і суб'єктивні (пожежі від недбальства чи ворожих нападів), перерва у функціонуванні поселення внаслідок природних (пошесть) чи соціальних катаклізмів. За дендродатами київського Подолу, різниця між будівництвом зрубів в одній із садиб склала 23 роки, тобто, близька до показника життя одного покоління (Сагайдак 1991, с. 77). Якщо різниця між старим («ветхим») і новим житлом в одній садибі не перевищувала 20—30 років, то вловити її за керамікою чи речовим матеріалом практично неможливо. Висловлювалася думка, що наявність кількох жител в садибі свідчить про існування в селах нероздільних великих сімей (Моця 1999, с. 56—57; 2003, с. 197—198).

Палеодемографія. Палеодемографічні матеріали в одному з своїх аспектів безпосередньо пов'язані з темою двору. Історико-демографічні дослідження населення середньовічної Русі стають все більш популярними, адже в останні десятиліття за рахунок археологічного вивчення могильників значно збільшилась джерельна база з цього питання.

Моделювання демографічного потенціалу окремих територій чи конкретних поселенських пам'яток (міст, городищ, селищ) здійснюється за сталою схемою — середньою кількістю людей у родині, які разом проживають на одному подвір'ї (в житлі, садибі), помноженою на кількість цих дворів. Останній чинник вираховується тільки на археологічних матеріалах. Для цього залучається загальна площа пам'ятки, середня площа садиби на ній (з'ясована безпосередньо за слідами огорож переважно в містах чи за кількістю синхронних жител — переважно на селищах) та площа власне житлової забудови. Вона менше (особливо, у великих містах) загальної площі за рахунок вулиць, площ і торгових склавів, рельєфу, пустирів тощо. Різниця між загальною і житловою площами має оціночний, суб'єктивний характер, що можна проілюструвати на прикладі давнього Києва. Одними дослідниками (А.В. Куза) при підрахунку можливої кількості його мешканців ця різниця була визначена у розмірі 15 %, іншими (П.П. Толочко) — у 40 % (Куза 1985, с. 65; Толочко 1980, с. 89). Маючи середню площу садиби, загальну площу житлової забудови та середню чисельність родини, що проживала на садибі, дослідники через кількість дворів-садиб або середню щільність населення на 1 га

житлової забудови визначають загальну чисельність населення конкретної пам'ятки.

Ключовий чинник у розрахунках — середня кількість членів малої сім'ї в давньоруський час, які разом проживали у дворі. Для його визначення є два шляхи — опосередкований та прямий. Перший із них, яким, власне, і послуговувались демографи та археологи, полягає у прийнятті показника, вирахованого за статистичними матеріалами XVIII—XIX ст. різних земель Російської імперії або за аналогією із показниками, що містяться в письмових джерелах (значно більш насичених демографічною інформацією) середньовічної Західної Європи. Неоднорідність і, вочевидь, хронологічно-географічна невідповідність цих матеріалів призводить до різних оцінок кількості членів пересічної родини, що мешкали разом — від 4 до 7.

Займаючись цією темою, ми запропонували зовсім інший підхід до її вирішення. Він полягає у використанні показників, які і формують чисельність сім'ї — тривалості життя, розміру дітородного періоду, пропорції чоловіки/жінки та інших — і які можна отримати безпосередньо з палеоантропологічних матеріалів. Останні з часом збільшуються і дають більш точну і об'єктивну характеристику статево-вікової структури давньоруського суспільства. Деякі складові цього напрямку досліджень, наприклад, рівні шлюбності, бездітності і дитячої смертності, також мають оціночний, модельний характер, але в цілому напрямок розрахунку середньої чисельності сім'ї часів Давньої Русі на основі палеоантропологічних матеріалів видається нам виправданим і більш об'єктивним (Козюба 2001).

За нашими підрахунками, вікова структура давньоруського населення становила: 0—9 років — 34,4 %, 10—19 — 25,6 %, 20—29 — 19,4 %, 30—39 — 12,3 %, 40—49 — 5,9 %, 50—59 — 2,1 %, 60 і більше — 0,3 %. За отриманими матеріалами, середній показник кількості членів однієї родини становив близько 5 осіб, а, враховуючи те, що до нього входять усі дорослі неодружені чоловіки, які жили з іншими найближчими родичами разом (на практиці, вочевидь, це не завжди було так), цей показник, ймовірно, може понизитись до 4,8—4,9 осіб.

У майбутньому можливе охоплення двох потужних пластів інформації, які повинні підкорегувати запропонований шлях. Перший із них — пошук і опрацювання писемних джерел історико-демографічного характеру, скажімо, повного розпису мешканців якого-небудь села (приходу) протягом хоча б 4—5 поколінь. У цьому випадку не важливо, що ця інформація буде відноситись до XVII чи навіть XVIII ст., адже при повній картині найціннішим буде визначення кількісного (пропорційного) впливу кожного з демографічних чинників на кінцеву математичну характеристику складу сім'ї, а не конкретний показник її розміру. Інший

напрямок — генетичне вивчення остеологічного матеріалу великих сільських могильників XI—XIII ст., на яких могли бути поховані кілька поколінь односельців чи навіть членів родових громад. На жаль, з фінансових причин ці дослідження у Східній Європі відкладаються на невизначений термін.

Історична лексикологія. Окремим значним пластом інформації про середньовічний двір виступають матеріали історичної лексикології. Залучення давнього лексичного фонду розширює можливості розуміння і реконструкції реалій минулого, більше того, іноді розвиток форм окремих лексем або заміна одних назв іншими чи поява все більшої кількості спеціальних термінів дозволяють навіть прослідкувати еволюцію розвитку матеріальних об'єктів. Важливо, що переважна більшість писемних джерел, які надають нам лексичний словник розглядуваної теми, мають більш-менш з'ясоване датування, і це, у свою чергу, дозволяє твердо відносити ці лексеми до давньоруського часу.

Треба зазначити, що, враховуючи мету створення літописів і характер викладення подій у них як джерел до політичної історії, літописи не часто містять побутові подробиці. Тому інші види писемних джерел — берестяні грамоти, перекладена біблійна і агіографічна література — суттєво поповнюють цей пробіл. Перекладені літературні пам'ятки цікаві тим, що в них присутні старослов'янські відповідники грецьким лексемам, що позначають побутові речі та деталі повсякденного матеріального життя персонажів цих творів. Найголовніший недолік використання історичної лексики в дослідженнях — наявність синонімічних рядів, коли первісний зміст лексеми розмивається, і це призводить до появи кількох назв одного і того ж об'єкту в конкретному місці писемного джерела при різних перекладах або наявності кількох списків цього джерела. Це свідчить про певну суб'єктивність перекладача чи переписувача у виборі лексичного відповідника тому чи іншому терміну.

Всього за писемними джерелами відомо близько десяти лексем — номінацій житла. Серед них назви, які мають загальне значення — *домъ, жилище, станъ, господа, обитель*, причому останні два, схоже, книжкового походження. Дуже поширеним у давньоруській лексиці був термін *хоромъ (храмъ)*. За своїм значенням він займає проміжне місце між згаданою групою лексем із загальним змістом «житло» та іншою групою, до якої належать назви різних, конкретних типів житлових споруд. В останньому випадку хором бачився сучасникам як тепла, комфортна, красива, висока наземна споруда, що має надійний, міцний дах. Якщо співставити ці риси з археологічними матеріалами, то в хоромі можна вбачати наземні зрубні, значні за площею, іноді двоярусні, житлові споруди.

Джерела згадують й інші назви жител — *истъба, хъжа, куча, хлевина, клеть*, з яких ос-

танні два у значенні «житло» вживались лише у книжковій лексиці. Очевидно, що велика кількість назв жител свідчить про різноманітність останніх у давньоруський час. Окремі характеристики жител (заглиблене/наземне, стовпове/зрубне, одноярусне/двоярусне, мале/велике, зкоминомчибезнього, однокамерне/дво(трьох-) камерне) й складали ту якість, яка призвела до ієрархізації цих назв. Спільне завдання археологів, мовознавців і етнографів — спробувати вичленити головні ознаки, притаманні окремим давньоруським лексемам — назвам жител.

Ще більшою є лексико-семантична група назв садибних споруд, відомих за писемними джерелами цього часу. За побутово-господарським призначенням усі споруди на подвір'ї можна віднести до кількох груп — для зберігання майна, для утримування худоби та птиці, для обробки і зберігання сільгосппродуктів, для здійснення промислово-ремісничої діяльності, санітарного значення. Частину цих груп можна розділити ще на кілька складових, за якими закріпилась окрема лексема. Існували будівлі і загального призначення, які виконували ту чи іншу функцію в разі необхідності або одночасно були поліфункціональними.

Серед згаданої групи назв — *клеть, хлевъ, стая, обора, кошара, котъць, житъница, одрина, овинъ, гумно, вежа, погребъ, баня*. Найзагальнішою серед них є лексема *вежа*, оскільки вона відома у трьох значеннях: житло кочовиків; башта; дворова господарська будівля (Филин 1949, с. 158—159). Дослідники по-різному бачили етимологію цієї номінації і навіть її конкретне значення у відомому епізоді 946 р. про спалення Іскоростеня Ольгою. Зокрема, Ф.П. Філін у цій літописній згадці вежі вбачав споруду типу навісу, а А.П. Новосельцев — фортифікаційну споруду. З контексту повідомлення 946 р. видно, що вежі розташовувались у дворах, а в одному з епізодів «Сказання про Бориса та Гліба» слова *вежа* і *храмина* виступають синонімами.

Досить непогано вивчені археологами різні типи огорож садиб, здебільшого у великих міських центрах Давньої Русі. За писемними джерелами, відомо кілька назв огорож — *огородъ (оградъ), тынъ, плотъ, плетень, воръ*, частина з яких є загальними, а інші фіксували переважно окремі типи огорож. В залежності від свого конкретного призначення (крім загального — маркування садибної ділянки), місця розташування (місто/село), статку господаря дворова огорожа могла бути суцільною чи легкого типу.

Всього, за нашими підрахунками, за матеріалами загальнослов'янської і давньоруської лексики, відомо близько 60-ти лексем, пов'язаних із назвами житла чи його планувальних і конструктивних частин, садибою-двором та її складовими, будівлями у дворах, огорожами і т. ін. (Козюба, у друці).

Двір в історико-юридичних пам'ятках.

Одним із напрямків вивчення двору є опрацювання масиву інформації про нього, що міститься в юридичних пам'ятках Давньої Русі. Серед останніх — збірники законів світського та церковного характеру, створених на Русі (Руська Правда, Устави Володимира і Ярослава), або пам'ятки візантійського походження, перекладені у нас або інших слов'янських країнах (Закон Судний людем, Книги Законні та інші), а також збірники, що існували у грецькому варіанті і поступово, частинами, перекладались на давньоруську мову (Еклога, Прохірон). Усі вони використовувались у XI—XIII ст. на Русі як пам'ятки діючого права. До юридичних джерел також належать відомі міжнародні договори, тексти яких збереглися в літописах і грамотах.

Інформацію про двори юридичного походження за спільною тематикою можна об'єднати у чотири групи: двір — приватна власність; двір — місце злочину; втрата двору як розплата за злочин; двір і майно у спадковому праві. Ці групи спираються на різну кількість джерел і іноді містять питання, відповіді на які є гостродіскусійними в історико-юридичних дослідженнях (Козюба 2003).

Зокрема, досі не розв'язаною істориками є проблема приватної власності на землю міських та сільських громад, а відтак — і садибних ділянок. Скажімо, існують різні погляди щодо юридичного статусу міської землі в Давній Русі. Одні вважають її державною (Б.М. Чичерін, М.Ф. Владимірський-Буданов, П.П. Толочко), інші (В.Т. Пашуто, А.Л. Хорошкевич) — власністю місцевих громад (Владимірський-Буданов 1995, с. 494—508; Толочко 1989, с. 165—166). Право вільного продажу дворів, недоторканості приватного житла, непереходу виморочного майна «градских людей» до князівської скарбниці, підтверджені різними джерелами (Руська Правда, договір Олега з греками 911 р., берестяні грамоти) нібито свідчать на користь другої точки зору.

У темі «двір — місце злочину» найбільш проблематичними є аспекти випадків підпалу двору, а саме — паралельне існування статей про підпал в цивільному (Руська Правда) і церковному (Устав Ярослава) законодавстві. Висловлювались думки, що тема підпалу з'явилась в Уставі або через психічний стан підпалювача (М. Семидеркін), або взагалі була пов'язана із вотчинною сферою церковної юрисдикції (Щапов 1972, с. 294). Нам видається найбільш точним пояснення М.Ф. Владимірського-Буданова, за яким треба розрізняти випадки підпалу чужого майна (розглядались князівським судом) від підпалів сімейного майна внаслідок сварки чи неприязні поміж членами однієї родини чи найближчими родичами (підлягали церковному суду) (Владимірський-Буданов 1908, с. 200, прим. 2, с. 203, прим. 12).

У законодавстві давньоруського часу є багато випадків, коли в результаті злочину, скоєно-

го господарем оселі, останній втрачав над своїм двором юридичний контроль. Це було пов'язано як із злочинами, санкцією за які була конфіскація усього майна правопорушника, так і з іншими випадками, коли покарання ніс лише особисто злодій, а правонаступником його майна по закону ставав хтось з його родини.

Велику увагу дослідників було привернуто до теми двору та майна у спадковому праві. Незважаючи на досить велику кількість статей Руської Правди, присвячених цьому питанню, залишаються дискусійними деякі нюанси, серед яких: чи двір взагалі виключався із переліку майна, яке йшло на розподіл між синами, чи він замінював собою (частково або повністю) законну частку спадку, що відходила до молодшого сина; чи норма переходу батьківського двору до молодшого сина стосувалась тільки випадків поділу спадку «без ряду», тобто, без письмового чи усного заповіту господаря (Я.М. Щапов), чи вона діяла автоматично, незалежно від волі спадкодавця (М.А. Максимейко, О.О. Зимін) (Козюба 2003, с. 44).

Досі остаточно не з'ясованим залишається питання подвійного правосуддя зі справ про «тяжкі» спадкоємців. Чому судовий розподіл спадкового майна відносився, за Руською правдою, до князівського суду, а за Уставом Володимира — до церковного? Лаконічність правових норм згаданих юридичних пам'яток змусила дослідників передбачити існування особливого процесуального звичаю — *propagatio fori*, тобто, права людей, що судяться, на їх вибір звернутися до одного (князівського) чи іншого (церковного) суду (М.Ф. Владимірський-Буданов, В.І. Сергеевич, О.Є. Пресняков, Я.М. Щапов) чи навіть заперечити автентичність Уставу Володимира (М.М. Карамзін, Є.Є. Голубинський, М.М. Ясинський).

Окремі випадки (спірні питання кордонів садиб, вік повноліття або правової дієздатності чоловічого населення) майже буквального співпадіння норм західноєвропейського (Средневековое... 1989, с. 51, 138—139) та давньоруського законодавства свідчать про єдиний цивілізаційний простір середньовічної Європи.

Напряму з тематикою двору пов'язана проблема міського управління в Давній Русі, а саме, існування інституту десятицьких, соцьких і тисяцького. Полишаючи дискусійні питання щодо військового чи судово-адміністративного, князівського чи самоврядного характеру цієї структури, звернемося до її кількісного наповнення. Очевидно, був правий П.П. Толочко, вказуючи на неможливість буквального, математично точного розуміння кількості людей, що входили до названого інституту, і припускаючи виникнення цієї вертикальної структури на цілком конкретній кількості дворів чи людей (Толочко 1989, с. 227). Нам видається, що мова тут може йти саме про сукупність дворів (домогосподарств) як дуже сталу, давно сформовану, кількісно стабільну структуру в межах кожного району міста. Саме

двір, нагадаємо, виступає як одиниця оподаткування. На протипагу ньому кількість вільного чоловічого дорослого населення була дуже рухливою та не стабільною і за рахунок економічної, професійної (військові), особистої (возз'єднання родин, прийми) причин чи втрат від феодальних воєн (полон), і за рахунок природного руху (народжуваність / смертність). В цьому випадку, очевидно, вимагались би надзусилля для врахування постійної зміни кількості людей.

На наше припущення, десяцький відповідав за двори, що розміщувались в одному кварталі міста. Вочевидь, їх могло бути як трохи менше, так і трохи більше від десяти. Те саме спостерігалось і на рівні соцьких, що наглядали за певною кількістю кварталів, число яких також могло коливатись і, ймовірно, суттєво різнилось у різних сотнях. Відповідно, у складі тисячі зовсім не обов'язковою була повна кількість соцьких, особував у не найбільших містах. Це та інші питання адміністративної структури давньоруської держави потребують подальшого вивчення.

Короткий огляд проблеми вивчення давньоруського двору як складової соціально-економічного розвитку Русі X—XIII ст. засвідчує, що вона торкається багатьох, іноді дуже складних, питань історії середньовіччя і заслуговує на спеціальне дослідження, в якому повинні поєднатись здобутки різних наукових дисциплін, що займаються вивченням суспільства часів киеворуської держави.

Готун І.А. Забудова поселень // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 156—191.

Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1995.

Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права. Изд. 6-е. — К., 1908. — Вып. 1.

Даркевич В.П. «Градские люди» Древней Руси XI—XIII вв. // Культура славян и Русь. — М., 1998. — С. 93—143.

Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX—XIII вв. // Труды НИИ археологии юго-востока Руси. — Курск, 2007. — Вып. 1.

Козюба В.К. «Двір» в історико-юридичних пам'ятках Давньої Русі // УІЖ. — 2003. — № 1. — С. 36—53.

Козюба В.К. Житло, двір, садиба (за матеріалами давньоруської лексикої) (у друці).

Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних і археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41.

Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 28—46.

Куза А.В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 51—66.

Могитич Р.І. Вулиця літописного Звенигорода // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 140—143.

Моця О.П. Селянська община // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 192—198.

Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 50—59.

Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005.

Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. — К., 1991.

Сагайдак М.А. Гражданская архитектура Киева домонгольского периода // АНТ. — 2006. — № 16—18. — С. 6—18; 2008. — № 19—21. — С. 8—23.

Средневековое городское право XII—XIII веков. — Саратов, 1989.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.

Филин Ф.П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей). — Л., 1949.

Харламов В.А. Опыт историко-архитектурных реконструкций жилой массовой застройки древнего Киева // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 121—140.

Шанов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIII вв. — М., 1972.

В. К. К о з ю б а

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНЕРУССКОЙ УСАДЬБЫ ЮЖНОЙ РУСИ: КОРОТКИЕ ИТОГИ И НОВЫЕ ЗАДАЧИ

В статье рассматриваются проблемы изучения Древней Руси, которые в той или иной мере касаются двора. Археологические, исторические, палеодемографические, лингвистические, этнографические, древнего права источники позволяют комплексно, всесторонне подойти к изучению двора-усадыбы как элемента средневековой материальной и правовой культуры.

Открытие хорошо сохранившихся деревянных элементов застройки в Южной Руси (Киев, Звенигород) подтвердило общность архитектурно-конструктивного облика массовой застройки древнерусских городов. Изучение селищ широкими площадями в Украине в последние десятилетия позволило проследить динамику распространения дворовой застройки на сельских поселениях.

V. K. K o z y u b a

STUDY OF THE SOUTH RUSSIAN GRANGE: SHORT SUMMARIES AND NEW PERSPECTIVES

The paper represents questions of investigations in a field of Old Russ grange. Studying such types of sources as archaeological, historical, paleodemographic, linguistic, ethnographical and old law narratives permit an investigation of grange in complex as an element of the Middle Ages reality. Excavating of well preserved wooden elements of buildings in Southern Russ (in Kyiv, Zvenygorod) confirmed the same characters in a way of building up on Old Russ sites. Investigations of large area on unfortified settlements in a last 10 years, let researchers understand the dynamics of building up in rural settlements.